

“ข้าพ
ฟื่อง
พวก
ราช
ข้าพ
กับอ
พัก...
คนอ
พรร
ข้าพ
ท่าน
ในเว
เข้าจ
ยอม
โซ่ต
แล้ว
ของ

ข้าพ
ของอ
ได้ค
อำน
ปล่อ
ข้าพ
โดย

นโจก
เจ้า
ผู้ร
ซึ่ง
ภาพ
เรือน
หม
เอาจ
ยเงิน
ที่เส
อม
ยก็
เจ้า
ตัว
กับ
ยถ่า

อำน
ข้า
กใหญ่
ขอ
บอก
รุ่ง
“

ตัวตน พื้นที่ และการต่อสู้ของผู้หญิงไทย
ในกระบวนการยุติธรรม

ภาวิณี บุณนาค

รันทน สังวน สิทธิ์

พิมพ์ครั้งที่ 2

ศิลปวัฒนธรรม

รักนวลสงวนสิทธิ์

รักนวลสงวนสิทธิ์

ภาวิณี บุนนาค

ราคา 320 บาท

ฉบับพิเศษ

ศิลปวัฒนธรรม

ภาพจากปก

ภาพเจ้านายผู้หญิงไว้ผมเปีย ซึ่งหญิงไทยนิยมไว้กันมาแต่โบราณ จนกระทั่งสมัยรัชกาลที่ 5 จึงเริ่มเปลี่ยนไปไว้ผมยาวตามพระราชนิยม (ภาพจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ไม่ระบุนามและปีถ่าย)
ที่มา : เอนก นาวิกมูล. สมุดภาพเมืองไทย รวมเล่ม 1-2-3. กรุงเทพฯ : โมรา, 2543.

สั่งซื้อหนังสือจำนวนมากในราคาพิเศษ
ติดต่อที่ บริษัทงานดี จำกัด
โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 3353

MATCHON
PREMIUM
PRINT

ฝ่าย MATCHON PREMIUM PRINT
บริษัทมิตชน จำกัด (มหาชน)
รับผลิตสื่อสิ่งพิมพ์ทุกประเภท
โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 2419, 2424
โทรสาร : print.matchon@gmail.com
Matchon Premium Print

ในกรณีที่มีหนังสือมีข้อผิดพลาดจากการพิมพ์
เช่น หน้าขาดหาย หน้าซ้ำ หน้าสลับ เข้าเล่มกลับหัว
กรุณาติดต่อมาที่ email: matchonbook.sales@gmail.com
หรือ inbox: matchonbook เพื่อขอเปลี่ยนแปลงใหม่

รักนวลสงวนสิทธิ์ • ภาวณี บุณนาค

พิมพ์ครั้งที่ 1 : กันยายน 2563

พิมพ์ครั้งที่ 2 : กุมภาพันธ์ 2569

ราคา 320 บาท

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

ภาวณี บุณนาค.

รักนวลสงวนสิทธิ์.

กรุงเทพฯ : มติชน, 2569.

272 หน้า.

1. สตรีศึกษา. 2. สตรี - การดำเนินชีวิต I. ชื่อเรื่อง.
305.4

ISBN 978-974-02-2000-8

สำนักพิมพ์มิตชน | www.matchonbook.com

- ที่ปรึกษาสำนักพิมพ์ : อารักษ์ คคะนาท, สุพจน์ แจ้แจ้ว
- ผู้อำนวยการสำนักพิมพ์ : มณฑล ประภากรเกียรติ
- รองผู้จัดการสำนักพิมพ์ : ประภาพาร ประเสริฐโสภาก, หทัยชนก ชิวโมกข์
- บรรณาธิการอาวุโส : สุภชัย สุชาติสุธาธรรม
- บรรณาธิการบริหาร : ปิยะวัฒน์ สีแดงสูง
- หัวหน้ากองบรรณาธิการ : พิรณัฐ เปี่ยมศักดิ์สันติ
- บรรณาธิการเล่ม : ชนมน วังทิพย์
- พิสูจน์อักษร : โชติช่วง ระวิน
- กราฟิกเลย์เอาต์ : อรอนงค์ อินทรอุดม
- ศิลปกรรม-ออกแบบปก : ประภาพาร ประเสริฐโสภาก
- ภาพปก : freepik
- ประชาสัมพันธ์และการตลาด : วิชาญพิชญ์ เวชสุรีย์กุล, สมิท ชินคำ,
โบนิสา ศรีสิงห์, อรุจิรา ว่องรัตนะไพศาล

จัดทำโดย : บริษัทมิตชน จำกัด (มหาชน) 12 ถนนเทศบาลนฤมาล
ประชาชนิเวณ 1 เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900
โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 1235

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์มติชน 12 ถนนเทศบาลนฤมาล ประชาชนิเวณ 1
เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900

โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 2000, 2108

จัดจำหน่ายโดย : บริษัทงานดี จำกัด (ในเครือมิตชน)

12 ถนนเทศบาลนฤมาล ประชาชนิเวณ 1 เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900

โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 3350-3360

Matchon Publishing House a division of Matchon Public Co., Ltd.
12 Tetsabannaruean Rd., Prachanivate 1, Chatuchak,
Bangkok 10900 Thailand

matchonbook @matchonbook @MatchonBooks
 @matchonbook @matchonbooks matchonbook

สารบัญ

รักนวลสงวนสิทธิ์

คำนำ (๗)

บทนำ อ่านผู้หญิงไทยในคตินิยม-กฎหมาย ๒

๑ หญิงที่ “นิยม” :

ค่านิยมที่เกี่ยวข้องกับหญิงไทยสมัยปฏิรูปประเทศ ๑๒

จงรักนวลสงวนนามห้ามใจไว้ : หญิงไทยในบทบาทลูกสาว ๑๔

เป็นสตรีสุดดีแต่เพียงผิว : หญิงไทยในบทบาท เมีย-แม่ ๓๑

๒ กฎไหน-กด (กั) ไหน :

กฎหมายสมัยใหม่กับผู้หญิงสมัยปฏิรูปประเทศ ๕๐

“บุคคล” และ “สิทธิพลเมือง” ในกฎหมายสมัยใหม่ ๕๑

การเปลี่ยนผ่านแนวคิดกฎหมายในสังคมไทย ๕๔

๓ อันความช่วยเหลือที่ตัวของเราหมด :

การต่อสู้ของผู้หญิงไทยในข้อพิพาทเกี่ยวกับเนื้อตัวร่างกาย ๗๒

อิศระอันไร้อิสระ : อำนาจและคุณธรรมความดีในข้อพิพาท

เรื่องทำร้ายร่างกาย ๗๔

(๕)

รักนวลสงวนสิทธิ์

ผู้สาวเจ้าปัญหา : หญิงชาววังและหญิงราชินิกุลกับข้อพิพาท เรื่องผู้สาวในโลกที่เปลี่ยนแปลง	๘๓
ขัด-ขึ้น : อำนาจและการยินยอมในข้อพิพาท เรื่องข่มขืนกระทำชำเรา	๙๗
กรรมของหญิงคนชั่ว : ข้อพิพาทเรื่องล่อลวงผู้หญิง ไปเป็นโสเภณี	๑๑๑
หงส์ตกอับ : ข้อพิพาทเรื่องหญิงเชื่อเจ้าชายตัวเป็นทาส และลูกจ้าง	๑๑๖

๔ ปีสี่สิ่งพึงบรรจบให้ครบปาก :

การต่อสู้ของผู้หญิงไทยในข้อพิพาทเกี่ยวกับทรัพย์สิน	๑๓๒
คดีใน-ข้อ : ข้อพิพาทเรื่องลักทรัพย์ น้อโง	๑๓๓
เรือล่มในหนอง ทองเป็นของใคร? : ข้อพิพาทเรื่องครอบครัว	๑๔๔
ให้รู้จักการหญิงทุกสิ่งสา : ข้อพิพาทเรื่องการทำมาหากิน	๑๗๐

๕ รักนวล-สงวนสิทธิ์ :

การต่อสู้ของผู้หญิงไทยในกระบวนการยุติธรรม	๑๙๒
รักนวล : บริบทการต่อสู้ของผู้หญิงในข้อพิพาท เกี่ยวกับชีวิตและร่างกาย	๑๙๔
สงวนสิทธิ์ : บริบทการต่อสู้ของผู้หญิงในข้อพิพาท เกี่ยวกับทรัพย์สิน	๒๑๐
บทส่งท้าย	๒๒๔

รายการอ้างอิง	๒๒๘
---------------	-----

(๖)

ภาวิณี บุญนาค

คำนำ

รักนวลสงวนสิทธิ์

รักนวลสงวนสิทธิ์ หรือเดิมในชื่อวิทยานิพนธ์เรื่อง “ผู้หญิงในกระบวนการยุติธรรมในสังคมไทย รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๘ : ศึกษาจากคดีความและฎีกา” เป็นวิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ. ๒๕๕๔ รางวัลวิทยานิพนธ์ดีมากถือเป็นเกียรติยศที่วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เคยได้รับ อย่างไรก็ตาม คุณค่าที่แท้จริงของงานชิ้นนี้กลับบ่งบอกได้อย่างชัดเจนในชื่อใหม่ รักนวลสงวนสิทธิ์ ภายในเนื้อหาบอกเล่าเรื่องราวชีวิตของกลุ่มผู้หญิง ซึ่งเป็นคนกลุ่มหนึ่งที่มีชีวิตโลดแล่นในสังคม แต่เรื่องราวชีวิตของพวกเธอกลับปรากฏอย่างจำกัดในหน้าประวัติศาสตร์ การศึกษาเปิดเผยเรื่องราวชีวิตที่ผู้หญิงต้องเผชิญในช่วงของการเปลี่ยนแปลงสังคมไปสู่สมัยใหม่ ผ่านเรื่องราวที่ปรากฏในคดีความและฎีกาที่ผู้หญิงเข้าไปเกี่ยวข้อง ทั้งสาเหตุและปัญหาของข้อพิพาท การต่อสู้ของผู้หญิงทั้งในพื้นที่สังคมและในกระบวนการยุติธรรมกับอำนาจตามลำดับชั้นที่คงดำรงอยู่ในการเปลี่ยนผ่านไปสู่สังคมสมัยใหม่ เพื่อยืนยันสิทธิในเนื้อตัวร่างกายและสิทธิในทรัพย์สินของพวกเธอ

ไม่เพียงคุณค่าในทางวิชาการ หนังสือเล่มนี้ยังมีคุณค่าสำหรับผู้เขียนอย่างมาก หลากหลายเรื่องราวชีวิต หลากหลายรายชื่อยังคงวนเวียน ให้ผู้เขียนตระหนักถึงการมีอยู่และพลังของการต่อสู้ดิ้นรนเพื่อสิทธิที่ตนพึงมี

(๗)

รักนวลสงวนสิทธิ์

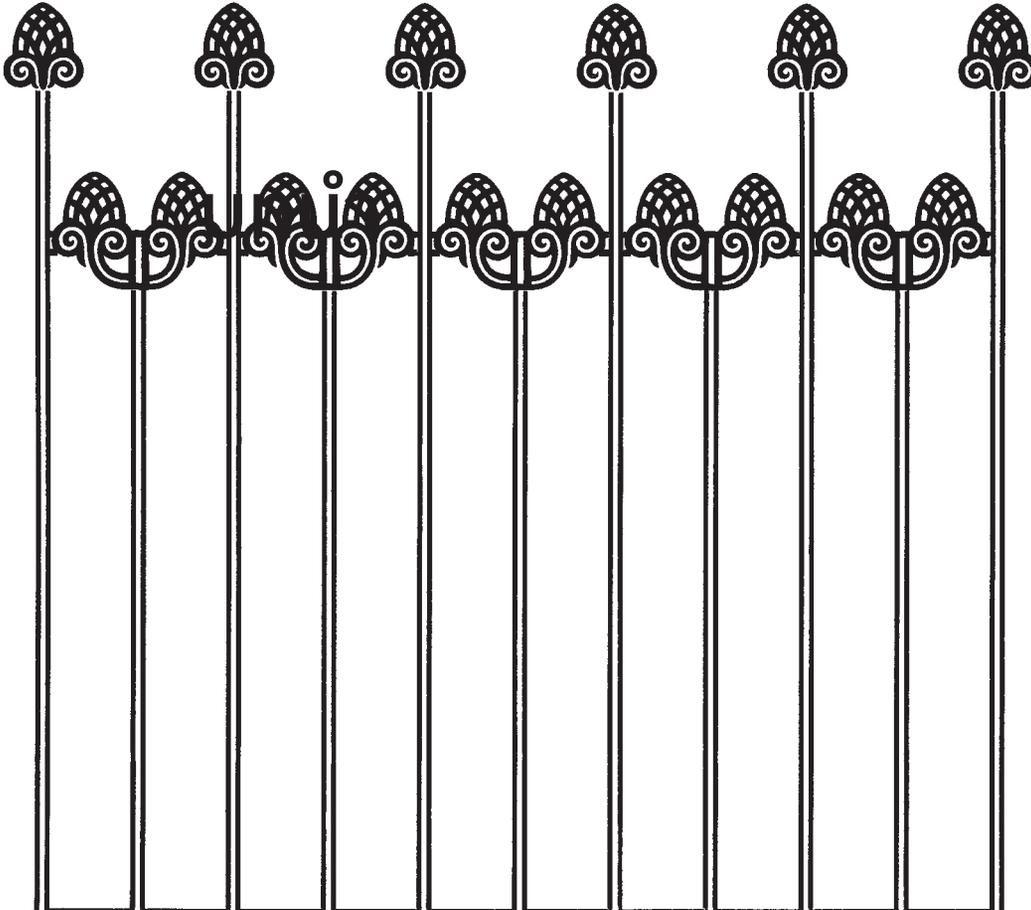
ฟังได้ พร้อมตอกย้ำการตระหนักถึงสิทธิของคนในสังคมที่มีมาอย่างต่อเนื่อง
แม้มันจะถูกทำให้เจ็บและเบาอยู่เรื่อยมา

ย้อนกลับไปเกือบ ๑๐ ปี วิทยานิพนธ์เล่มนี้จะสำเร็จไม่ได้หากปราศ
จากความเมตตาของ ผศ. อติศร หมวกพิมาย, รศ. ดร. วิศรุต พึ่งสุนทร,
รศ. ดร. จุฬิพัชร เอื้อรักสกุล, ศ. ดร. ธเนศ อารมณ์สุวรรณ อาจารย์ที่ปรึกษา
และกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ขอขอบคุณสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ
สำหรับหลักฐานข้อมูลคดีความและฎีกา และยังคงระลึกถึงเพื่อนๆ ประวัติ
ศาสตร์ทุกคนที่คอยช่วยเหลือกันเสมอมา ตลอดจนครอบครัวที่ให้การ
สนับสนุน

ท้ายที่สุดผู้เขียนขอขอบคุณ คุณชนมน วังทิพย์ บรรณารักษ์จากใจ
ที่ทำงานอย่างเห็นดีเห็นงามและคณะทำงานทุกคนที่ช่วยทำให้หนังสือเล่มนี้
สำเร็จออกมาได้น่าสนใจอย่างมาก

ภาวิณี บุณนาค

รักนวล
สงวนสิทธิ์

บทนำ

อ่านผู้หญิงไทย

ในคดีความ-กฎหมาย

อาจกล่าวได้ว่าในช่วงเวลาที่ผ่านมา ประเด็นเกี่ยวข้องกับผู้หญิงในสาขาวิชาประวัติศาสตร์ไทยเริ่มเป็นที่สนใจและมึงานศึกษาออกมาอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะการศึกษาประเด็นเกี่ยวข้องกับผู้หญิงในช่วงเวลาปฏิรูปประเทศให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก^๑ ด้วยความพยายามหลุดพ้นจากกรอบประวัติศาสตร์กระแสหลักหรือประวัติศาสตร์ชาติที่มุ่งศึกษาเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์และกลุ่มผู้ปกครองในมิติทางการเมือง การสงคราม ศาสนา ฯลฯ ซึ่งบุคคลที่ได้รับการบันทึกและนำเสนอส่วนใหญ่เหล่านั้นล้วนแต่เป็นผู้ชาย ขณะที่เรื่องราวของผู้หญิงกลับไม่ได้รับความสำคัญและไม่มีพื้นที่ในการบันทึกมากนัก อย่างไรก็ตาม แม้ว่างานศึกษาที่ผ่านมามีส่วนสำคัญในการขยายขอบเขตความรู้เกี่ยวกับผู้หญิง แต่ก็ยังไม่สามารถอธิบายตัวตนของผู้หญิงที่แท้จริงในยุคสมัยนั้นได้ ดังจะพบว่างานส่วนใหญ่มักเป็นเพียงการอธิบายเรื่องราวสภาพและบทบาทของผู้หญิงโดยภาพรวม ซึ่งมักจะมุ่งเน้นไปที่เพียงกลุ่มผู้หญิงชั้นสูงหรือกลุ่มผู้หญิงที่ได้รับผลจากการปฏิรูปประเทศให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก

ขณะเดียวกันงานที่ศึกษาประเด็นการต่อสู้ของผู้หญิงก็มักมุ่งความสนใจไปที่การเรียกร้องสิทธิของผู้หญิง โดยมีแนวทางการเล่าเรื่องหลักๆ

เริ่มต้นที่การต่อสู้เพื่อสิทธิทางเพศของหญิงชาวบ้าน ๒ คนคืออำแดงจั่น และอำแดงเหมือน ซึ่งถือเป็นการต่อสู้ของผู้หญิงไทยคนแรกๆ ที่ได้รับการบันทึกไว้ในประวัติศาสตร์ และเป็นครั้งแรกที่ผู้หญิงเรียกร้องสิทธิอันพึงมีพึงได้ของตนในฐานะมนุษย์ โดยอำแดงเหมือนเรียกร้องสิทธิในการเลือกคู่ให้แก่ตนเอง ส่วนอำแดงจั่นเรียกร้องสิทธิที่จะเป็นเจ้าของร่างกายของตนมิให้ถูกขายเป็นทาส การต่อสู้ของผู้หญิงทั้งสองทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๔) โปรดให้มี “ประกาศพระราชบัญญัติลักพา จ.ศ. ๑๒๒๗ (พ.ศ. ๒๔๐๘)” ให้สิทธิเลือกคู่ครองแก่หญิง (ยกเว้นเจ้าและเจ้านายผู้หญิง) และ “ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องผัวขายเมีย จ.ศ. ๑๒๒๙ (พ.ศ. ๒๔๑๐)” ที่ระบุว่าผัวจะขายเมียไม่ได้หากเมียไม่ยินยอม (ยกเว้นเมียทาส) ตามด้วยเรื่องราวการตื่นตัวของผู้หญิงที่ได้รับการศึกษาซึ่งกลายมาเป็นหัวหอกสำคัญในการเรียกร้องสิทธิของผู้หญิง โดยประเด็นข้อเรียกร้องสำคัญของผู้หญิงในสมัยนั้น ได้แก่ การศึกษา การทำงาน และกฎหมายผัวเดียวเมียเดียว เป็นต้น

ผู้เขียนมองว่าการที่งานศึกษาที่ผ่านมาไม่สามารถอธิบายเรื่องราวของผู้หญิงได้อย่างหลากหลายเพียงพอและไม่สามารถเสนอภาพผู้หญิงในฐานะปัจเจกชน อันหมายถึงเรื่องราวของผู้หญิงที่ยึดถือคุณค่าของตนเองเป็นสำคัญ (คนที่เป็นเสรีในตนเอง) ได้ เป็นผลมาจากข้อจำกัดด้านหลักฐานที่ส่วนใหญ่ไม่ใช่ข้อมูลจากผู้หญิงโดยตรง ขณะเดียวกันหลักฐานประเภทบันทึกร่วมสมัยของผู้หญิงก็มักจะมีขอบเขตจำกัดอยู่เฉพาะเรื่องราวของผู้หญิงชั้นสูง ส่วนหลักฐานประเภทอื่นๆ เช่น นวนิยาย ก็มีข้อจำกัดในแง่ที่มีได้เป็นงานร่วมสมัยและยังอาจแฝงด้วยเป้าหมายหรืออคติส่วนตัวของผู้ประพันธ์ ขณะที่ในส่วนของกฎหมาย แม้จะมีการให้ข้อมูลด้านบทบัญญัติต่างๆ ที่สามารถสะท้อนความเข้าใจเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงในสังคมกับผู้หญิงอยู่บ้าง แต่ก็ไม่สามารถเสนอภาพผู้หญิงที่ดำเนินชีวิตในสังคมขณะนั้นให้ปรากฏขึ้นมาได้

ด้วยเหตุนี้ผู้เขียนจึงสนใจศึกษาเรื่องราวของผู้หญิงจากสภาพเหตุ

การณ์ที่เกิดขึ้นจริงในสังคม ผ่านเอกสารประเภทคดีความและฎีกา โดย “คดีความ” คือเรื่องราวร้องทุกข์ที่ในบางครั้งจะปรากฏเรื่องราวการพิจารณาไต่สวนข้อเท็จจริงโดยศาลหรือตุลาการและมีผลตัดสินออกมา ส่วน “ฎีกา” คือเรื่องราวร้องทุกข์ของราษฎรซึ่งได้รับความเดือดร้อนและเขียนบรรยายความเดือดร้อนขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเพื่อขอความเป็นธรรม ซึ่งเรื่องราวร้องทุกข์และกระบวนการไต่สวนนี้จะปรากฏคำบอกเล่าเกี่ยวกับสภาพวิถีชีวิตในแง่ต่างๆ ของผู้หญิงทั้งในฐานะผู้กล่าวหาหรือผู้ถูกกล่าวหา รวมถึงข้อสังเกตอื่นๆ ที่มีส่วนช่วยให้เราเข้าใจเรื่องราวของผู้หญิงในกระบวนการยุติธรรมในสังคมไทยได้ชัดเจนมากขึ้น

ขณะที่ช่วงเวลาสำคัญช่วงหนึ่งของสังคมไทยก็คือช่วงเวลาซึ่งสังคมไทยเกิดการเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก สืบเนื่องมาจากอำนาจของตะวันตกที่ถาโถมเข้ามาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจนับตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ในส่วนของกระบวนการยุติธรรม ช่วงเวลาของการปฏิรูปกระบวนการยุติธรรมให้ทันสมัยตามแบบตะวันตกก็ถือเป็นช่วงเวลาที่มีความน่าสนใจอย่างมาก เนื่องจากภายใต้การปฏิรูปกระบวนการยุติธรรมในช่วงเวลาดังกล่าว แม้จะมีการปฏิรูประบบศาล วิธีพิจารณาความ ตลอดจนระบบกฎหมายที่แต่เดิมวางอยู่บนพระธรรมศาสตร์และราชศาสตร์มาสู่ระบบกฎหมายสมัยใหม่แบบตะวันตก แต่กระบวนการยุติธรรมในสังคมไทยขณะนั้นกลับยังคงมีลักษณะแนวคิดแบบจารีตเก่าอยู่หลายส่วน อันเป็นผลจากการยังคงใช้กฎหมายจารีตบางส่วนก่อนที่ประมวลกฎหมายใหม่จะแล้วเสร็จ ตลอดจนโครงสร้างอำนาจของรัฐและแนวคิด รวมถึงค่านิยมในสังคมที่ยังไม่เกิดการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความเป็นสมัยใหม่อย่างแท้จริง อย่างไรก็ตาม ผลประการสำคัญของการสร้างกระบวนการยุติธรรมสมัยใหม่คือ การสร้างให้มี “ปัจเจกบุคคล” ขึ้นในสังคมไทย เนื่องจากภายใต้กระบวนการยุติธรรม เช่น กฎหมายอาญาและแพ่งต่างมีหลักการที่ถือว่าคู่กรณีเป็นปัจเจกชนผู้มีเหตุผลเป็นของตนเอง และนับว่าบุคคลนั้นอาศัยอยู่ในสังคม การกระทำที่ละเมิดหรือเป็นภัยต่อ

บุคคลจึงถือเป็นการกระทำผิดต่อสาธารณะด้วย ขณะที่ระบบกฎหมาย
เก่าของไทยปฏิบัติต่อกฎเกณฑ์บนพื้นฐานของฐานะตำแหน่งทางสังคม เช่น
ศักดินา และฐานะตำแหน่งของคนในลำดับของความเลื่อมล้ำ ดังจะพบว่า
ในธรรมเนียมกฎหมายเก่าของไทยนั้น การทุบตีผู้อื่นยังไม่ถือว่าเป็นการ
กระทำผิดกฎหมายทันที หากผู้กระทำเป็นเจ้าขุนมูลนายหรือผู้มีอำนาจ
และผู้ถูกกระทำเป็นข้าทาส ลูกเมียหรือผู้น้อย เนื่องจากในธรรมเนียม
กฎหมายเก่ามีมาตราที่อนุญาตให้ผู้ปกครองควบคุมดูแลและลงโทษผู้อยู่
ใต้ปกครอง เป็นต้น ขณะที่กฎหมายสมัยใหม่ถือว่าการใช้กำลังประทุษร้าย
ผู้อื่นถือเป็นการทำผิดกฎหมายบ้านเมือง^๒

ข้อสังเกตข้างต้นนำมาสู่การศึกษาเรื่องราวของผู้หญิงในกระบวนการ
ยุติธรรมในสังคมไทย นับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๕) จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๘ อันเป็นปีที่ประกาศใช้ประมวล
กฎหมายแพ่งและพาณิชย์ครบ ๖ บรรพ (เริ่มมีการประกาศใช้เป็นระยะๆ
ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๘ จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๘)^๓ ซึ่งมีบรรพที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิง
อย่างมีนัยสำคัญ คือ บรรพ ๕ ครอบครัว และบรรพ ๖ มรดก แม้จะ
ยกเว้นการบังคับใช้ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ดังกล่าวในส่วน
กฎหมายเกี่ยวกับครอบครัวและมรดก บริเวณ ๗ หัวเมือง คือ เมืองตานี
เมืองหนองจิก เมืองยะหริ่ง เมืองสายบุรี เมืองยะลา เมืองรามัญ และเมือง
ระแงะ (ได้แก่ จังหวัดปัตตานี ยะลา นราธิวาส ในปัจจุบัน) และในพื้นที่
จังหวัดสตูล^๔

การศึกษาครั้งนี้อาศัยหลักฐานประเภทคดีความและฎีกาเป็นหลัก
และศึกษาโดยอาศัยวิธีทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) แล้ว
เสนอผลการศึกษาแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) เพื่อ
ทำความเข้าใจค่านิยมที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิงในสังคม และทำความเข้าใจ
ว่าในช่วงเวลาดังกล่าวผู้หญิงต้องเผชิญกับสภาพบริบทอย่างไรจนกระทั่ง
นำมาซึ่งการต่อสู้ในกระบวนการยุติธรรม โดยตลอดการศึกษานี้มุ่งพิสูจน์
สมมติฐานที่ว่า การลุกขึ้นมาต่อสู้ของผู้หญิงในกระบวนการยุติธรรมช่วง

เวลาดังกล่าว เป็นการต่อสู้เพื่อประโยชน์และสิทธิความเป็นพลเมือง ซึ่งเป็นผลจากการปฏิรูปกระบวนการยุติธรรมให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก

โดย “การต่อสู้” ในที่นี้ หมายถึงข้อต่อสู้ที่เกิดขึ้นเฉพาะในคดีความที่ปรากฏในคดีความและฎีกา ซึ่งในการศึกษาจะแบ่งตามประเภทของคดีที่เกิดขึ้นเพื่อพิจารณาว่าในคดีแต่ละประเภทที่ผู้หญิงเข้าไปเกี่ยวข้องนั้นมีสาเหตุ ปัญหาอย่างไร ตลอดจนการต่อสู้ของผู้หญิงในกระบวนการยุติธรรมเป็นไปอย่างไร ผู้หญิงได้ต่อสู้หรือถูกต่อสู้กลับอย่างไร และในการพิจารณาคดีความที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิงปรากฏลักษณะเงื่อนไขอย่างไรบ้าง อันจะช่วยแสดงให้เห็นสิทธิของผู้หญิงในช่วงระยะเวลาเปลี่ยนผ่านของสังคมไทยไปสู่ความทันสมัย

การศึกษาจะอาศัยหลักฐานคดีความและฎีกาจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ได้แก่ “คดีความ” และ “ฎีกา” ของกระทรวงยุติธรรม กระทรวงนครบาล กระทรวงมหาดไทย กระทรวงการต่างประเทศ กรมราชเลขาธิการ เอกสารเย็บเล่มชุดฎีกา พระราชหัตถเลขา โดยจะศึกษาจาก “คดีความ” ไม่น้อยกว่า ๒๒๕ เรื่อง “ฎีกา” ไม่น้อยกว่า ๑๐๖ เรื่อง นอกจากนี้จะอาศัยหลักฐานประเภท “คำพิพากษา” จากเอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ ๕-๖ มาเป็นหลักฐานประกอบการศึกษา ส่วนหลักฐานที่ใช้ในการศึกษาอื่นๆ ได้แก่ เอกสารประเภทกฎหมาย เอกสารจดหมายเหตุ ตลอดจนงานวิจัย วิทยานิพนธ์ หนังสือ บทความ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องมาประกอบในการศึกษา

เนื้อหาภายในหนังสือเล่มนี้จะเปิดเผยให้เห็นถึงคดีความที่ผู้หญิงเข้าไปเกี่ยวข้อง ไม่ว่าจะเป็นสถานะโจทก์หรือจำเลย ทั้งข้อพิพาทที่เกี่ยวข้องกับสิทธิในเนื้อตัวร่างกายของผู้หญิง เช่น ลูกจ้างผู้หญิงต่อสู้กับนายจ้างในข้อพิพาทเรื่องทำร้ายร่างกาย ข้อพิพาทเรื่องข่มขืนกระทำชำเรากับอานาง และการยินยอม ข้อพิพาทเรื่องขู้สาวของผู้หญิงชาววังและผู้หญิงราชินิกุล ข้อพิพาทเรื่องล่อลวงหญิงไปเป็นโสเภณี ข้อพิพาทเรื่องผู้หญิงชนชั้นเจ้าชายตัวเป็นทาสหรือลูกจ้าง และข้อพิพาทที่เกี่ยวข้องกับสิทธิในทรัพย์สิน

เช่น ผู้หญิงเรียกร้องสิทธิในทรัพย์สินที่ตนเป็นผู้หามาได้ขณะแต่งงาน หรือในกรณีของครอบครัวที่มีความเป็นปัจเจกมากขึ้นก็ส่งผลต่อจำนวนคดีความระหว่างผู้หญิงกับญาติพี่น้องในเรื่องทรัพย์สินมรดก ตลอดจนข้อพิพาทเรื่องการทำมาหากิน โดยเฉพาะกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ทรัพย์สิน อันจะแสดงให้เห็นถึงสิทธิในเนื้อตัวร่างกายและทรัพย์สินของผู้หญิงในช่วงเวลาของการเปลี่ยนผ่านไปสู่ความทันสมัยของไทย และยังให้ภาพการต่อสู้ของผู้หญิงในระดับปัจเจกมากขึ้น พร้อมทั้งขยายการอธิบายเรื่องราวของผู้หญิงให้หลากหลายขึ้น

เชิงอรรถ

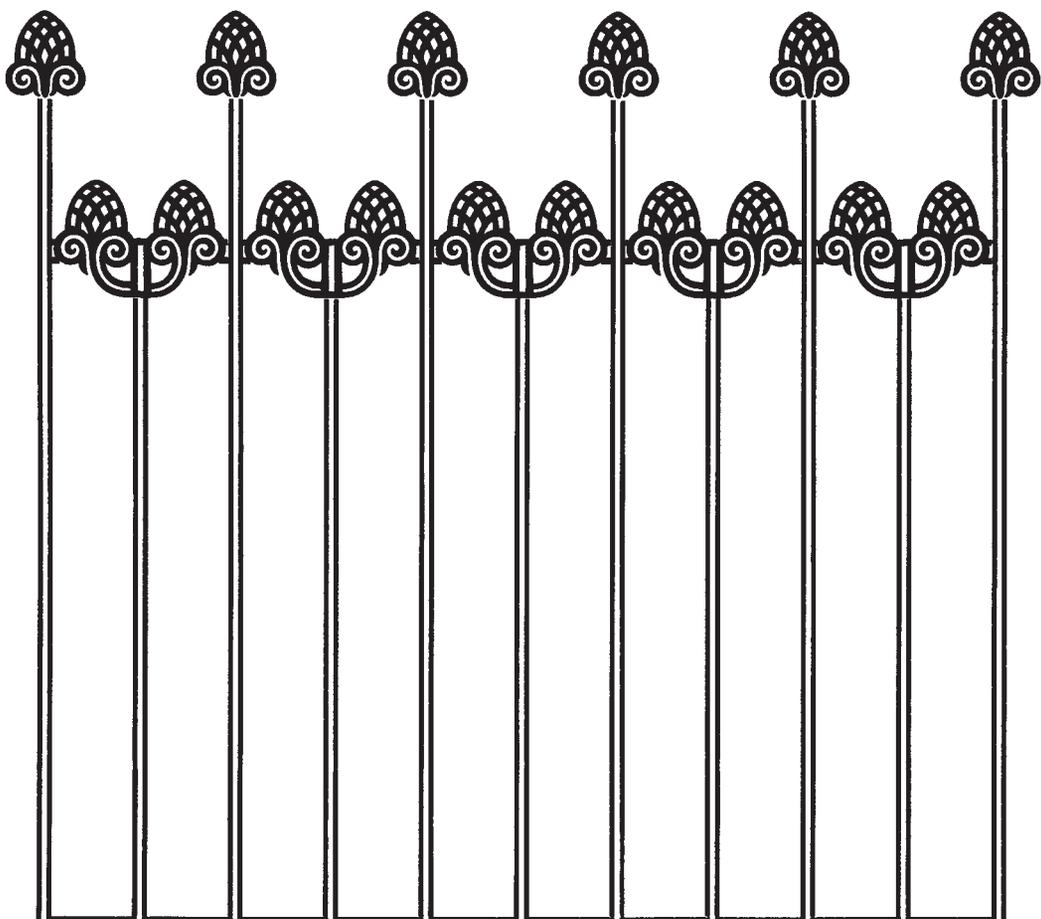
^๑ ในที่นี้หมายถึงช่วงเวลาที่ชนชั้นปกครอง (พระมหากษัตริย์, เจ้านาย) ของไทย ต้องการแสวงหาความ “ความทันสมัย” หรือที่เรียกว่า “ศิวิไลซ์” ซึ่งหมายถึงพัฒนาการและความเจริญที่เป็นของตะวันตกและมาจากตะวันตกโดยเฉพาะจากยุโรปเป็นสำคัญ และได้กลายมาเป็นเกณฑ์วัดคุณสมบัติของชาติและเผ่าพันธุ์ต่างๆ อันเป็นพัฒนาการมานับแต่ยุคขยายตัวของยุโรปจนก่อให้เกิดลัทธิอาณานิคม หรือครอบคลุมช่วงเวลาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๗-๑๙ สำหรับประเทศไทย อิทธิพลจากตะวันตกดังกล่าวเริ่มปรากฏชัดเจนตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ หรือในราวปลายสมัยรัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ เพื่อไม่ให้ถูกมองว่าเป็นชาติและเผ่าพันธุ์ที่ด้อยกว่า ชนชั้นปกครองไทยจึงได้พยายามปรับอัตลักษณ์ (identity) ของตนให้มีความเป็นศิวิไลซ์ อย่างไรก็ตาม ความศิวิไลซ์ในไทยก็มีใช้การลอกเลียนตะวันตก หรือยกเอาความคิดและพฤติกรรมต่างๆ เข้ามาอย่างง่าย ๆ หากแต่เป็นการรับมาดัดแปลงตัดต่อตามที่คนไทยเข้าใจ

^๒ ทัศน อภารณสุวรรณ และอดิสร หมวกพิมาย, *สิทธิมนุษยชนในประวัติศาสตร์ ความคิดของสังคมไทย* (กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๖), บทที่ ๓ น. ๑๕-๑๖.

^๓ พรรคดี ผลการรอง, “การจัดร่างประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์แห่งสยาม : พ.ศ. ๒๔๕๑-๒๔๗๘,” (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๗), น. ๑๙.

^๔ การปกครองบริเวณ ๗ หัวเมือง ให้ยังคงกฎข้อบังคับสำหรับปกครองบริเวณ ๗ หัวเมือง ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) คือให้ใช้กฎหมายอิสลามบังคับคดีว่าด้วยครอบครัวและมรดกแก่ผู้นับถือศาสนาอิสลามอย่างเดิม ตามข้อ ๓๒ ที่ว่า “ให้ใช้พระราชกำหนดกฎหมายทั้งปวงทั้งในความอาญาและความแพ่ง แต่ความแพ่งซึ่งเกี่ยวกับศาสนาอิสลามเรื่องผัวเมียก็ดี มรดกก็ดี ที่คนนับถือศาสนาอิสลามเป็นโจทก์เป็นจำเลย ให้ใช้กฎหมายอิสลาม และให้โต๊ะกาลี ซึ่งเป็นผู้รู้และเป็นที่น่าเชื่อถือในศาสนาอิสลามเป็นผู้พิพากษาในศาสนาอิสลาม” สำหรับจังหวัดสตูล ในปี พ.ศ. ๒๔๖๐ ได้มีการขยายการใช้กฎหมายอิสลามเช่นเดียวกับกฎข้อบังคับสำหรับปกครองบริเวณ ๗ หัวเมือง โดยอาศัยสารตามของเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ซึ่งให้ถือว่าชาวไทยมุสลิมจังหวัดสตูลตกอยู่ในบังคับแห่งกฎข้อบังคับสำหรับปกครองบริเวณ ๗ หัวเมือง ร.ศ. ๑๒๐ จนถึงปี พ.ศ. ๒๔๘๖ จึงได้ประกาศยกเลิก ให้ใช้บทบัญญัติบรรพ ๕ และบรรพ ๖ แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ขยายไปบังคับถึงจังหวัด

ทั้งสิ้น แต่ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๘๙ ก็ได้มี “พระราชบัญญัติว่าด้วยการใช้กฎหมายอิสลามในเขตจังหวัดปัตตานี นราธิวาส ยะลา และสตูล พ.ศ. ๒๔๘๙” ในคดีแพ่งที่เกี่ยวข้องเรื่องครอบครัวและมรดกอิสลามศาลชั้นต้นทั้ง ๔ จังหวัด (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน เด่น โต๊ะมีนา, คำบรรยายกระบวนวิชา “กฎหมายอิสลาม” (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๖), น.๑๔-๓๑.)

หญิงที่ “นิยม”

ค่านิยมที่เกี่ยวข้องกับหญิงไทย
สมัยปฏิรูปประเทศ

“บุตรของท่านบิดามานดา ยังมีได้ประกอบสามภิกขุให้ใช้ บิดามานดานั้นเป็นนัครแก่นบุตร ถ้าชายใดพึงใจด้วยบุตรของท่านให้ คำนับบิดามานดาตามประเพณี ถ้าบิดามานดายกให้สามภิกขุ เป็นนัครแก่นภิกขุ”

พระโอชการลักษณะผัวเมีย บทที่ ๗๙^๑

ตามที่พระโอชการลักษณะผัวเมีย บทที่ ๗๙ ในกฎหมายตราสามดวง บัญญัติเอาไว้ข้างต้น อาจกล่าวได้ไม่ผิดนักว่าผู้หญิงไทยเป็นผู้ไร้อิสระที่จะปกครองตนเอง เมื่ออยู่ในฐานะลูกสาว ก็ต้องอยู่ภายใต้การปกครองของพ่อแม่ เรื่อยมาจนถึงวัยมีครอบครัว อยู่ในฐานะเมียและแม่ ก็ต้องอยู่ภายใต้การปกครองของสามี เนื้อหาในส่วนนี้จึงจะมุ่งทำความเข้าใจค่านิยมที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิงไทยสมัยปฏิรูปประเทศหรือในช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงจากสังคมแบบจารีตไปสู่สังคมสมัยใหม่ของสังคมไทย ตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๔ จนถึงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ในฐานะของการเป็นลูก เมีย และแม่ อันเป็นการแบ่งช่วงชีวิตของผู้หญิงตามสังคมและสถานภาพทางกฎหมายจารีตของไทย เพื่อให้ทราบว่าในช่วงเวลาแห่งความ

เปลี่ยนแปลงนี้ ค่านิยมที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิงจากแต่ละครอบครัวในสังคมไทยมีลักษณะอย่างไร มีการเปลี่ยนแปลงหรือไม่ ขณะเดียวกันจะแสดงให้เห็นว่าเงื่อนไขทางชนชั้นยังคงมีส่วนทำให้ความตึงเครียดในค่านิยมที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิงจากครอบครัวชนชั้นสูง ชนชั้นปกครอง และผู้หญิงจากครอบครัวสามัญชนทั่วไปนั้นแตกต่างกัน รวมถึงนำเสนอภาพของสังคมไทยในช่วงของการปฏิรูปประเทศให้ทันสมัย ซึ่งผู้คนเริ่มดำเนินชีวิตตามแบบวัฒนธรรมเมืองโดยได้รับอิทธิพลจากแนวคิดเรื่องความก้าวหน้าตามแบบตะวันตกอย่างชัดเจนและเริ่มเกิดการท้าทายค่านิยมดั้งเดิมขึ้น

จงรักภักดีสงวนงามห้ามใจไว้ : หญิงไทยในบทบาทลูกสาว

ช่วงชีวิตของผู้หญิงไทยในฐานะลูกนั้นมักจะถูกนับตั้งแต่วัยเด็ก วัยสาว และสิ้นสุดลงเมื่อผู้หญิงแยกไปมีครอบครัวเป็นของตัวเอง โดยค่านิยมที่สำคัญของช่วงชีวิตในฐานะ “ลูกสาว” ดังกล่าว ได้แก่ ค่านิยมในการเลี้ยงดูและการศึกษา ค่านิยมเรื่องพรหมจรรย์หรือความบริสุทธิ์ และค่านิยมในการเลือกคู่ครอง

ค่านิยมในการเลี้ยงดูและการศึกษา

ธรรมเนียมหนึ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับการเกิดในสังคมไทย คือเมื่อมีการนำทารกเข้าพิธีลงอุ้งสู่เปล หากทารกเป็นเด็กผู้ชายจะมีการวางสมุดดินสอไว้ในเปล แต่หากเป็นเด็กผู้หญิงจะมีการวางเข็มและด้ายเอาไว้ หรือในบางบันทึกกล่าวว่ากระดิ่งของทารกชายจะมีการเอาของมีคมใส่ไว้ ขณะที่จะใส่เข็มกับด้ายไว้ในกระดิ่งของทารกหญิงเพื่อเป็นการให้พร^๒ ซึ่งถือเป็นหลักฐานหนึ่งที่แสดงให้เห็นค่านิยมและความคาดหวังของสังคมไทยที่ต้องการให้เด็กผู้ชายประสบความสำเร็จด้านการเรียนหนังสือหรือพละกำลังและการต่อสู้ ขณะที่สำหรับเพศหญิง สังคมกลับให้คุณค่าแก่ความเรียบร้อยอ่อน

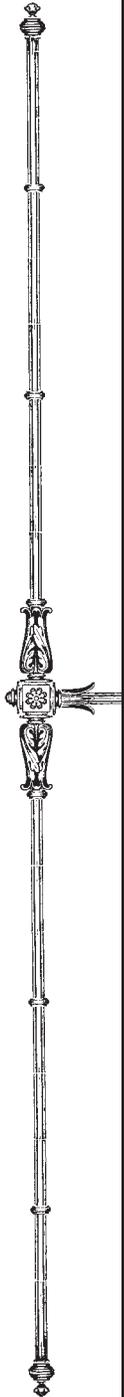
หวาน ความเป็นกุลสตรี และมุ่งหวังให้ผู้หญิงต้องเรียนรู้อาชีพการบ้านการเรือน เย็บปักถักร้อยได้ดี

อย่างไรก็ตาม ในครอบครัวสามัญทั่วไป สมาชิกผู้หญิงถือเป็นแรงงานสำคัญของครอบครัวทั้งทางด้านการเกษตรและการค้า ขณะที่สมาชิกผู้ชายในบ้านต้องถูกเกณฑ์แรงงาน พวกเขาอีกมักจะได้รับการฝึกให้มีความสามารถตามความชำนาญของครอบครัวมากกว่าความสามารถทางการศึกษาตามระบบหรือการเรียนหนังสือ ทำให้ในคติความและฎีกาเกือบทั้งหมดที่มีการบันทึกไว้ พบว่าผู้หญิงชาวบ้านทั่วไปมักกลายพิมพ์นิ้วมือแทนการลงลายมือชื่อ เนื่องจากไม่สามารถอ่านออกเขียนได้ แม้ว่าในปี พ.ศ. ๒๔๖๔ จะมีพระราชบัญญัติประถมศึกษาบังคับให้เด็กทุกคนต้องเข้าโรงเรียนตั้งแต่อายุ ๗-๑๔ ปี โดยไม่เสียค่าเล่าเรียน^๓ ยิ่งไปกว่านั้นชีวิตของลูกผู้หญิงในครอบครัวสามัญทั่วไปยังพลิกผันไปตามสภาพเศรษฐกิจของครอบครัว พวกเขาอีกจะมีชีวิตวนเวียนอยู่กับการเป็นทาสขั้ดดอกให้พ่อแม่และกลายเป็นโสเภณีทั้งที่สมัครใจและถูกบังคับในรูปแบบต่างๆ^๔ เนื่องจากตามกฎหมายจารีตในขณะนั้นนับว่าพ่อแม่และตัวเป็น “อิสระ” ต่อลูกกับเมีย โดย “อำนาจอิสระ” ดังกล่าว หมายถึงอำนาจปกครอง อำนาจในการปกป้องคุ้มครอง อำนาจตัดเตือน อำนาจในการลงโทษ รวมถึงอำนาจในการจัดการทรัพย์สินของผู้ปกครองที่มีเหนือผู้ใต้ปกครอง ซึ่งในที่นี้พ่อแม่และตัวถือเป็นผู้ปกครองของผู้หญิง พ่อแม่จึงมีสิทธิที่จะขายลูก ตัวจึงมีสิทธิที่จะขายเมีย^๕ แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ จะมีพระบรมราชโองการประกาศ “พระราชบัญญัติเรื่องผู้ขายเมีย บิดามารดาขายบุตร” ขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๑๐ ซึ่งมีสาระสำคัญคือการห้ามพ่อแม่ขายลูกที่มีอายุ ๑๕ ปีขึ้นไป โดยที่ลูกไม่ยินยอม และตัวจะขายเมียได้ก็ต่อเมื่อเมียยินยอม แต่จากคติความและฎีกาจำนวนหนึ่งกลับพบว่าพ่อแม่ยังคงพาลูกมาขายตัวเป็นทาสหรือเป็นลูกจ้างรับใช้งานโดยรับเงินล่วงหน้าเนื่องมาจากสภาพสังคมไทยที่สอนให้ลูกต้องเคารพเชื่อฟังพ่อแม่ และสภาพบีบคั้นทางเศรษฐกิจมีส่วนทำให้ผู้หญิงในครอบครัวที่ยากจนเหล่านี้

มองว่าสภาพชีวิตเช่นนี้ไม่ใช่เรื่องผิดปกติ และถ้าหากไม่ทำตามนี้แล้ว
ครอบครัวของพวกเขาจะไม่อาจจะดำเนินต่อไปได้

ในส่วนของการอุปการะเจ้านายและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ เมื่อลูกหลาน
มีอายุพอสมควรก็มักจะส่งตัวเข้ามาถวายให้อยู่ในพระบรมมหาราชวังตาม
ตำแหน่งเจ้านายฝ่ายในตามธรรมเนียมที่นิยมกัน เพื่อให้พวกเขาได้รับการ
อบรมพอสมควร พอที่จะเจนต่อสังคมชั้นสูงจากการขัดเกลาโดยเจ้านาย
หรือญาติผู้ใหญ่ในพระบรมมหาราชวัง^{๑๖} ซึ่งผู้ที่จะมีโอกาสถวายตัวอยู่ใน
ตำแหน่งนั้นๆ ถ้าไม่เป็นพระญาติก็ต้องเป็นลูกหลานของผู้ที่เหล่าเจ้านาย
คุ้นเคยหรือเป็นลูกหลานของข้าหลวงเดิม^{๑๗} เมื่อเด็กหญิงเหล่านี้ได้ถวายตัว
ก็จะอยู่ภายใต้การอุปการะของเจ้านายตามตำแหน่งในทุกเรื่อง นับแต่การ
เลี้ยงดู การอบรมมารยาท การศึกษา โดยจะมีข้าหลวงผู้ใหญ่ในตำแหน่งเป็น
ผู้ดูแลถ่ายทอดความรู้ความเชี่ยวชาญให้แก่เด็กตามแต่ความโปรดปรานและ
เชี่ยวชาญของแต่ละตำแหน่ง^{๑๘}

ชีวิตชาววังของพวกเขาจะสิ้นสุดได้ก็ต่อเมื่อได้รับโปรดเกล้าฯ
อนุญาตจากเจ้านายที่ให้การอุปการะด้วยกรณีที่สำคัญคือ การลาออกไปมี
ครอบครัวตามฐานะของสกุล เช่น คุณหญิงอนุชิตชาмуชัย (อิง สวัสดิ์-ชูโต)
เมื่ออายุ ๒๕ ปี ในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้สมรสกับพระตำราวจโทอนุชิตชาмуชัย
(พงษ์ สวัสดิ์-ชูโต) จึงได้ทำหน้าที่อภิบาลบำเหน็จพระกรุณาพระบาทสมเด็จพระ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ขอพระราชทานคุณหญิงในฐานะที่
เป็นข้าราชการฝ่ายในเพื่อทำการสมรส^{๑๙} หรือกรณีเนื่องจากสิ้นเจ้านายที่
อุปการะ เช่น คุณหญิงสุภัทรา สิงหลกะ^{๒๐} ซึ่งเล่าเหตุการณ์ช่วงท้ายของ
ชีวิตในวังเอาไว้ว่า “...ที่นี้พออายุ ๑๕ ย่าง ๑๖ เกิดเหตุการณ์เศร้าสลด
เพราะสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ เสด็จสวรรคต (ปี พ.ศ. ๒๔๖๘-
ผู้เขียน) ชีวิตฉันเลยตกเป็นคนของหลวงต้องขึ้นอยู่กบพระเจ้าอยู่หัวองค์
ต่อไป จะกลับไปอยู่บ้านก็ไม่ได้เพราะถวายตัวแล้ว แต่ที่นี้พระเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ ๗ ท่านไม่ทรงเรียกใช้ จึงได้กราบบังคมทูลขอตัวมาอยู่กับพี่สาว”^{๒๑}
แต่ในกรณีของผู้หญิงที่ไม่มีครอบครัวภายนอกคอยเกื้อหนุน พวกเธอก็มัก

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงได้บรรยายถึงลักษณะการฝึกสอนอบรม เด็กหญิงในรั้วในวังเอาไว้ว่า

“ในเบื้องต้นฝึกหัดกิริยามารยาททั้งกิริยา วาจาและให้รู้จักสัมมาคารวะก่อน แล้วให้เรียน หนังสือและการเรือน การฝึกสอนกิริยามารยาท และสัมมาคารวะจะสอนให้เรียนรู้อย่างไรให้เป็นผู้ถือ สืบหมากตามหลังเจ้านายผู้ใหญ่ไปในที่ต่างๆ เพื่อให้เห็นกิริยามารยาทและลักษณะการเข้า สยามคม ทั้งจะได้รู้จักเพื่อนลูกผู้ดีที่อยู่ในวังด้วย ในเวลาต่อมาถ้าผู้ใดหน่วยก้านดีก็อาจถูกคัดเลือกให้เป็นนางพนักงานถวายตัวเป็นข้าราชการ ฝ่ายใน ในตำแหน่งหน้าที่ต่างๆ เช่นเป็นพนักงาน ภูษา พนักงานพระศรี พนักงานเชิญเครื่อง ราชูปโภคตามเสด็จ เป็นนมโหรีพ่อน”๙

ในบทที่ ๔ อิศรภาพและขอบเขตเสรีภาพส่วนบุคคล (Issarahap and the limits of Individual Liberty) จากวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของทามารา ลินน์ ลูส์ (Tamara Lynn Loos) เรื่อง “Gender Adjudicated: Translating Modern Legal Subject in Siam” ได้ตรวจสอบกระบวนการแปลกฎหมายในช่วงของการปฏิรูปให้ทันสมัยแบบตะวันตกที่มีการใช้คำว่า “อิสรภาพ” สื่อความถึงเสรีภาพ การปกครองตนเอง (ปัจจุบันเป็นคำแปลของ “Liberty” ในภาษาอังกฤษ) ทั้งนี้ ตามศัพท์เก่าคือ “อิสรภาพ” ในบางแห่งมีการใช้ตัวสะกดต่างกันไปเป็น “อิศระภาพ”, “อิศระ”, “อิศรา” หรือ “อิศร” ศัพท์เหล่านี้ปรากฏทั้งใน “พระไอยการลักษณะผู้เมีย”, “พระไอยการลักษณะมรดก” รวมไปถึง “พระไอยการทาส” โดยคำว่า “อิศระ issara” และ “อิสรภาพ issarphap” มาจากภาษาสันสกฤต คำว่าอิศ-วาระ (is'vara) หมายถึง นาย, ผู้ปกครอง, หัวหน้า, กษัตริย์, พระคิวง หรือพระอิศวร